TÜRK MASALLARINDA MİMARİ: HAMAM VE İŞLEVLERİ

Architecture in the Turkish Folk Tales: Baths and Functions

Yrd. Doç. Dr. Kadriye TÜRKAN*

ÖZ

İnsanoğlunun başlıca yaşam kaynaklarından olan su, başlangıçta "su kültü" çerçevesinde kendisinden korkulan ve saygı gösterilen tabiatın önemli bir parçası iken, sonrasında pek çok dinle birlikte İslâm dininde de temizlenme ve günahlardan arınma amacı ile kullanılan bir unsur hüviyetini kazanır. Bu dini gereklilik, dini yapıların yanında yer alan hamam kompleksi ile açıkça kendini gösterirken; hamamla birlikte, hamam etrafında güçlü bir geleneğin doğup gelişmesine de zemin hazırlar. Türklerde hamam çevresinde oluşan kültür, hamamın atasözlerinden, deyimlere; halk hikâyesi, efsane ve masallara kadar sayısız halk yaratmasında etkin rol oynamasını da kaçınılmaz kılar. Makalede, hamamın Türk masallarında kullanılma sıklığı açısından "hamamda yıkanma, hamamda çalışma, hamam yaptırıp haber alma, hamama toplayıp işaret arama, hamam vasıtasıyla tuzağa düşürme, hamamda doğum, gizlenmek için hamama dönüşme, hamamda yıkanarak şekil değiştirme, hamamda tedavi, hamamda kız beğenme, gelin hamamı" olmak üzere üstlendiği fonksiyonlar, on bir ana başlık altında değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler

Masal, hamam, su kültü, motif, işlev

ABSTRACT

Water as one of the most important life sources of human kind was at the beginning a substance which people were afraid of and respected in respect to the "water cult." In the later stages water, together with many religions become to be known as a substance for purification from the sins in the Islam religion as well. This religious necessity clearly show itself with the baths comlexes that are situated next to the religious buildings. This fact prepares a base for the birth and development of a strong tradition around the baths. The culture which is formed around the baths in Turks, makes the baths to play an active role in the many public creations from proverbs, to phrasal verbs, folk stories, legend and folk tales. In this article the functions of baths in relation to the frequency of use in the Turkish folk tales will be evaluated under eleven headings: Washing in the baths, studying in the baths, building baths and receiving news, gathering in the baths and looking for signs, trapping through baths, birth in the baths, going to baths for hiding, changing shape by washing in the baths, treatment in the baths, match-making in the baths and bride baths.

Key Words

Tale, baths, water cult, motif, function

İnsanoğlunun temel yaşam kaynaklarından olan su, Türk ve dünya kültüründe kutsal sayılan, kendisine büyük önem atfedilen tabiatın önemli bir parçasıdır. Suyun kutsallığı, mikro ve makro-kozmosun su ile başlayıp, su ile sona ermesine dayanır. Türklerin tabiat kültleri içerisinde 'yer-su' olarak adlandırılan 'su' ve onun etrafında oluşan su kültü, 'yer' ile birlikte ilk sırada yer alır. Arkaik düşünceye göre gözle görülen her şeyin bir 'perisi, ruhu, iye'si vardır. 'Su iyesi' denilen su ruhları, suların sahibi ve aynı zamanda hâkimidirler. Bu çerçevede bazen kadınlar çocuk istemek, bazen de avcılar avın bereketi için, suyu ve dolayısıyla suyun sahibi olan ruhları memnun etmeye çalışır; kanlı ve kansız kurban sunarlar. Kutsal sayılan suyu kirletmek; pislik atmak, tükürmek gibi olumsuz hareketler, halk arasında yasak olup, yasağı ihlal edenlerin bizzat 'su iyesi' tarafından cezalandırılacağı inancı yaygındır.

* Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi. ktturkan@gmail.com

Su, başlangıçta 'su kültü' çerçevesinde korkulan ve kendisine saygı duyulan bir madde iken, daha sonra yegâne temizlenme ve günahlardan arınma aracı olarak; dinler açısından da önemi tartışılmaz bir hüviyet kazanır. Bu, genelde dini yapıların yanında yer alan hamam kompleksi[1] ile açıkça kendini gösterir. Yıkanma eylemi, önceleri topluca ve kamusal alanlarda yapılan bir eylem olarak karşımıza çıkar ve dolayısıyla hamam kültürünü de içine alır. Arapça "ısınmak; sıcak olmak" anlamındaki hamm (hamem) kökünden türeyen hamam (hammâm) kelimesinin sözlük anlamı "ısıtan yer" demek olup "yıkanma yeri" manasında kullanılmaktadır. Farsça karşılığı germâbe'dir." (Eyice 1997: 402). Türkçe'de ise hamam karşılığı olarak kullanılan en eski kelime "munça veya munçak"tır. (Ögel 2000: 107). Anadolu ile birlikte diğer Türk kültür çevrelerinde hamam yerine kullanılan "çimek, yunak, yıkak, yunluk, ısı, ısıcak, ısı-dam, isik, issi"[2] gibi kelimelerin, Türk kültür tarihi açısından tartışmasız değeri büyüktür.

Antik çağlardan beri kent yaşamının vazgeçilmez parçası olan hamamlar, başta Yunan, Roma, Türk hamamları olarak; şiirin, sanatın, edebiyatın konuşulduğu yerler ve eğlence mekânları, yani kamusal alanlar olarak öne çıkarlar. Türklerin temizliğe olan düşkünlüğü, hamamlarla erken dönemde Orta Asya'da tanışmalarına sebep olur. İslâm dininde de ibadet için ilk şart vücut temizliğidir. Bu dini gereklilik hamama, bu çerçevede gelişen mimariye ve geleneğe daha da önem verilmesine, özellikle Osmanlılarla birlikte "Türk hamamı" ile dünyada haklı bir üne de sahip olunmasına yol açmıştır. Osmanlılar, kendilerine has mimari ve âdetlerle hamamı, farklı bir boyuta taşırlar ve etrafında birçok geleneğin oluştuğu bir kültüre dönüştürürler.

Roma hamamları gibi anıtsal özelliklerde inşa edilmeseler de kendine has mimarisi ve işlevleri ile Osmanlılarla birlikte öne çıkan 'Türk hamamı'ndan ilk kez bahsedenler, genellikle batılı yazarlar[3] olmuştur.

"Osmanlı dönemi hamamlarını anlatan ilk yazı ve kitaplar genellikle Batılı yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Ancak günümüzde de bazı araştırmacıları yanıltan bu yazılarda müelliflerin çoğunun hiç görmediği "Türk hamamı" hayalî unsurlarla abartılmış, Osmanlı devrinde medeniyet müesseseleri olan hamamlar aşağı seviyede birer eğlence mekânı olarak tanıtılmıştır. Bu arada bazı şarkiyatçılar ve seyyahlar arasında Osmanlı hamamları hakkında daha sağlıklı bilgi verenler de vardır." (Uzun ve Albayrak 1997: 432).

Osmanlı'da XV. yüzyıldan itibaren şairlerin şiir sohbetleri düzenlediği mekânlar arasında yer alan hamamlar ve dolayısıyla hamam hayatı; Fuzûlî, Nâbî, Nedîm, Belîğ, Nev'îzâde Atâî, Deli Birader Gazâlî[4] vb. pek çok şairin şiirlerine de konu olmuştur. Klâsik Türk edebiyatında, hamamın konu edildiği şiirlere 'hammâmiyye' bu şiirlerin toplandığı eserlere ise 'hammâmnâme' denir. Minyatürlerde de hamam ve hamam yaşamını konu alan tasvirlere sıkça yer verilmiştir.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de esnaf grupları arasında 'hamamcılar esnafı' başlığı ile hamam çalışanlarından bahseder: "Zengin ve iyi kimseler diye nitelendirdiği hamamcıların pîrlerinin Osman oğlu Muhsin, tellâkların pîrlerinin Ubeyd-i Mısrî ve nâtırların pîrlerinin ise Kasım oğlu Mansûr olduğunu kaydeder." (2004: 612).

Türk hamamı, bir hamam mace-

rasının konu edildiği "Çifte Hamamlar Oyunu"[5] ile Karagöz'ün, "Hamam"[6] adını taşıyan oyunla Orta Oyunu'nun repertuarı olmak üzere geleneksel Türk tiyatrosunun da ögeleri arasında yer alır.

Türk halk edebiyatı ve folklorunda da hamam çeşitli işlev ve özellikleri ile manilerden türkülere, halk hikâyeleri, menkıbe[7], efsane[8] ve masallara kadar sayısız türde kendine yer bulur. Hamam çevresinde oluşan bu büyük ve haklı kültür onun, "hamama giren terler", "iki çıplak bir hamama yakışır", "hamama giden kurna beğenmez, düğüne giden zurna beğenmez", "eski hamam eski tas" gibi atasözleri ve deyimlere de girmesine, cinlerin yaşadığı mekânlar olarak çeşitli sakınmaları bünyesinde barındırmasına yol açar.

Dünyada 'Fin hamamı' (sağuna) ile birlikte en ünlü iki hamamdan biri olan 'Türk hamamı' ve hamam kültürü masallarda farklı işlevler üstlenerek karşımıza çıkar. Bu işlevlerden, masallarda tekrarlanma sıklığı açısından tespit ettiklerimiz şöyledir:

Hamamda yıkanma → Hamamda çalışma → Hamam yaptırıp haber alma → Hamama toplayıp işaret arama → Hamam vasıtasıyla tuzağa düşürme → Hamamda doğum → Gizlenmek için hamama dönüşme → Hamamda yıkanarak şekil değiştirme → Hamamda tedavi → Hamamda kız beğenme → Gelin hamamı.

Hamamda yıkanma: M. Lüthi'nin üzerinde durduğu gibi masallara hâkim olan yüzeysellik[9] ve tek boyutluluk[10] onu standart bir çizgiye hapseder. Uzun yolu kısa etmek için sıralanan "az gitmiş uz gitmiş, altı ay bir güz gitmiş, gelip bir memlekete çatmış" ya da güzelliği anlatmak için kullanılan "doğan aya sen doğma, ben doğacağım der" gibi formel ifadelerle ayrıntıya girmeden, betimlemeye mümkün olduğunca yer vermeden geçen masal; daha sıradan olaylara, günlük hayatın değişmez rutinlerine yer vererek, bizi bir kez daha şaşırtır ve kendisine hayran bırakır. Masallarda temizlikle ilgili ayrıntılar da işte bu şaşırtıcı grup içerisinde değerlendirilebilir. *Özbek masalı*; 'Suhrab ile Mızrab'ta, Kozihan iki yabancının hamama götürülüp yıkanmasını ister: "Kozihan hanımın emrine binaen Suhrab ile Mızrab'ı hamama götürüp yıkamışlar. Hazineden güzel giysiler getirip giydirmişler." (Baydemir 2004: 928). *Elazığ masalı*; 'Kız Padişah'ta kız; "Padişahınız bensem biz çok uzak yoldan geldik, yorgunuz. Bize bir hamam gösterin, bir banyo yapalım." (Günay 1975: 318) der. *Azeri masalı*; 'Şems-Qemer'de; "Ferraşlar gemi ayağına gedib, Qemeri padşahın yanına getirdiler. Qız baxdı ki, öz sevgilisi Qemerdi. Qemeri tez hamama göndertdi, bir dest faxır libas geyindirdi. Qemer şahın yanına gelib, el-el üstünde dayandi." (Axundov 2005: 27) ve *Kayseri masalı*; 'Aslan ile Kaplan'da; "Oğlanı kervancılar atmışlar arabaya, kervancı "Benim gızım var, o sana bahar" demiş, iletmişler gızın evine. Gız, niyse bunu hamam yahmış, arhasını sabunlamış, bunu iyice arıtmış, temizlemiş." (Deniz 1996: 67) olduğu gibi daha gerekli yerlerde tasvire girmeyen, açıklama gereği duymayan masal dünyası, temizlikle ilgili konularda bir hayli cömert davranmıştır. Bu, Türklerin temizliğe verdiği değerin ve vücut temizliği dendiğinde ilk akla gelen yer olarak hamamın öneminin, masal yoluyla bir kez daha vurgulanmasından başka bir şey değildir.

Hamamda çalışma: *Erzurum masalı;* 'Tembel Ahmet'te; kızı, padişaha vezirinin giysilerinin pisliğinden karısının sorumlu olduğunu söyleyince, babası ile kavga eder. Padişah kızını cezalan-

dırmak için bir tembele verir. Kız, tembel Ahmet'i çalışmaya gönderir: "Tembel Ahmet hamamda çalışmaya başlar. Hamamcı karşılığını verince, "yok bana verme, götür padişah kızına ver" der, parayı almaz." (Seyidoğlu 1975: 332). Bir diğer *Erzurum masalı;* 'Kötü Arkadaşlar'da, İstanbul'a çalışmaya gelen üç arkadaştan ikisi hamamda çalışır: "İkisi de gidir hamama külhanci olir. Hamama telleg oliller. Bunnarın heş paralari maralari olmir." (Seyidoğlu 1975: 400). Örneklerden rahatça anlaşılacağı üzere hamam, masal kahramanı işe ihtiyaç duyduğunda devreye girer. Abdülaziz Bey'in "…sermayesiz amele gibi çalışan hamal, sırık hamalı, bargir sürücüsü, hamam dellağı, mahalle bekçisi, çarşı dellalı, pazarlara sepetle yük götürenler, akıntılarda kayığı çeken yedekçiler, büyük kayıklarda ve balık kayıklarında gündelikle çalışanlar, mahallelere çeşmeden su taşıyanlar vardı." (2002: 139) belirttiği gibi bu tür işler, belli vasıf gerektirmediği ve çalışana her zaman ihtiyaç duyulduğundan, iş arayan kahraman için son derece uygundur. Bu aynı zamanda onların semt ya da mahalle hamamı olarak yaygınlıklarının ve çok fazla talep gördüklerinin de işaretidir.

Hamam yaptırıp haber alma: *Typen Türkischer Volksmärchen* (TTV) 92, 104, 244 tiplerde ve *The Types of the Folktale,* 425 D'de karşımıza çıkan motif, masallarda hamamla ilgili en ilgi çekici motiflerden biri, belki de en ilgi çekicisidir. Masal kahramanı kadınlar, hayran oldukları kuştan haber almak için *Kıbrıs masalı;* 'Başına Gelen Söylesin'[11]de olduğu gibi; padişahın kızı görür görmez güzelliğine hayran kaldığı okunu alan güvercinden sonra delirir ve babasına gelip geçenin yıkanması, kendisinin de bu esnada haber sorabilmesi için bir hamam yaptırmasını söyler. Güvercinden haber verene de hamamın anahtarını vaat eder. (Bayırlı 1997: 13) ve *İstanbul masalı;* 'Hüsnü Yusuf Şehzade'de de beyaz kuş kılığında makasını, yüksüğünü vesaire çalan kuşu unutamayan sultan, onu bulmak için gelenin geçenin gördüğünü bildiğini anlatmak şartıyla yıkanacağı bir hamam yaptırır, kuştan haber verene hamamı vaat eder. (Boratav 2007: 171). Bu gruba bir diğer örnek ise kocasının sırrını ifşa ettiği için, yani kendi hatası sonucu kocasını kaybeden masalın zengin kadın kahramanının *Kayseri masalı;* 'Eşşekbaşı'nda olduğu üzere kocasının akıbetinden haberdar olmak için bir hamam yaptırıp; hamama yıkanmak için gelen her sosyal sınıftan insanın para vermeden, ona gördüklerini ve duyduklarını anlatarak, yıkanabileceğini ilan etmesidir:

"…Gız o zaman dizlerine vurup ağlar. "Eyvah ben ne yaptım da ablalarıma gerçeği söyledim" diye. Gız babasına varıp durumu anlatır. Ondan bol miktarda para alıp gocasını aramaya çıkar. Hemen yollara düşer ve bir şehre gelir şehirliler hamam diye bir şey bilmezlermiş. Hemen dillere destan bir hamam yaptırır. Herkesin bura parasız yıkanabileceği ama başından geçenleri, gördükleri ilginç bir olayı anlatmak gaydıyla. Bu padişah'ın gızı da, hamamcı olur ve halkı teker teker dinlemeye başlar. Herkes böyle yıhanıp başından geçen olayları anlatıp çıhıp giderlermiş. Uzak bir köyde üvey ana ile bir gız varmış gız "Anacığım bizde gidelim o hamama" diye günlerce yaharıp yalvarmış anası da "Peki ama sabahleyin irkenden galhıp evi barhı temizleyeceksin, çamaşırları yıhayacaksın, yohsa seni götürmem" der. Gız da hemen peki der ve çoh sevinir. Ertesi gün sabahleyin irkenden gahlar, ocağı yahar su için çeşmeye gider, çeşmede bir horoz görür, horoz gider ardından gız gider, ve en sonunda horoz ortasında bir havuz, ha-

vuzun kenarında bir çınar ağacına çıkar oturur, sonra garşısında duran saraydan bir demet peri gızı çıhar. Peri gızları havuzda yıhanmaya, şarhı söylemeye eğlenmeye başlar. Daha sonra "Şahmerdan Bey, Şahmerdan bey. Biz yıhandıh ve gidiyoruz hadi sende gel yıhan" diye saraya seslenirler. Daha sonra sarayın garşısından aslan gibi bir baba yiğit çıhar, havuza girer, yıhanır şarhılar söyler ve ağlar. Gözyaşlarını garısının vermiş olduğu çevreye siler. Peri gızları oradan seslenir "Şahmerdan Bey, Şahmerdan bey, hadi gel artıh" diye. Şahmerdan alelacele üstünü giyinirken çevreyi düşürür, kız ağaçtan iner ve çevreyi alır, eve döner. Gız bu olanları hamamcıya anlatıp, çevreyi göstermeyi planlıyor anasıyla hemen hamama giderler. Güzelce yunup yıhandıktan sonra anası padişahın gızı olan hamamcıya anlatır. Sıra gıza gelir. O da bütün başından geçenleri anlatır, ardından çevreyi gösterince gız (padişahın gızı) onun gendisinin gocasına verdiği çevre olduğunu hatırlıyor ve birden bayılıyor. Analığı da, gızı hamamcıya niye bayıttın diye döğer. Padişah gızı uyandığında gıza "Aman gızım beni oraya götür" der. Gız hamamcıyı alıp beraber evlerine giderler, sabahleyin irkenden beraber galkıp çeşmeye varırlar ve horozu görürler. Gız hamamcıya (padişahın gızına) o horozun peşinden gitmesini söyler, horoz gidiyor hamamcı gız gidiyor, horoz gidiyor hamamcı gız gidiyor ve en sonunda horoz ortasında bir havuz olan ve bir kenarında bir çınar ağacı bulunan yere geliyor. Çınar ağacına tırmanıyor ve önceden olduğu gibi peri gızları geliyor, ardından oğlan yıhanmak için havuzun yanına gidiyor. Yıhanıyor, türküler söylüyor ve ağlıyor, gözyaşlarını silmek için elini cebine attığında çevresini bulamıyor ve daha gür bir şekilde ağlıyor." (Deniz 1996: 91-92).

Nitekim kadının çabaları sonuçsuz kalmaz, yaptırdığı hamam sayesinde kocasını gören birileri ile karşılaşır, amacına ulaşır. Kocasından haber verene de vaat ettiği gibi hamamı bağışlar. Hamam burada sevgiliden haber almak için bir araçtır. İnsanların temizliğe olan düşkünlüğü ve vücudun gerçek manada hamamda arınacağı fikri, gelenlerden hamam ücretinin alınmaması, insanları hamama çeker. Hamam iletişimin güçlü olduğu bir kamusal alan olarak, masala bu işlevi ile dâhil olur. "Çünkü kahvehaneler, hamamlar pek çok haberin alınıp verildiği yerlerdir." (Faroqhi 2005: 178).

Hamama toplayıp işaret arama: TTV tip 57'de yer alan motife göre padişahın iyileşmesi, Şahmeran'ın etinden yemesine bağlıdır. Şahmeran'ı gördüğü için vücudunda işaret taşıyan dolayısıyla yerini bilen kişiyi bulmanın tek yolu ise, onu hamamda çıplak iken teşhis etmektir. Çünkü kamusal alan olarak hamam, insanların çıplak ve savunmasız olduğu yerlerin başında gelir. Muhtemel şüpheliler, padişahın adamları tarafından *Kırgız masalı;* 'Hekim Daniyar'da anlatıldığı gibi saray tabibinin, padişaha "Şahmeran'ı gören kişinin etine benek düşer" demesinden hareketle hamama toplanır:

(Yedi yıl sonra Cansap, Şahmeran tarafından serbest bırakılır) "Bununla beraber Şahmeran Cansap'a: -İnsanoğlu hilekârdır, benim seni serbest bıraktığımı hiçbir kimseye söylemeyeceksin, der. –Söylemem diye yemin eder. Sonra Şahmeran: -Ömrün boyunca suya ve hamama girme. Çünkü yılanla beraber olanın vücuduna yılan resmi düşüp, kalır. Bununla beraber onu alıp, daha evvelki kuyudan çıkardı. Cansap dünya yüzüne çıkar. Evine geldiğinde annesi zor şartlar altında yaşıyormuş. Odun alan arkadaşlarının hepsi zengin olmuşlar.

Cansap geldi denildiğinde onlar toplanıp evine gelip, mal vererek Cansap'ın da ev hayatı yoluna girer. Cansap öyle rahat içinde yaşayıp dursun. O şehrin padişahı hastalanıp, büyük bir hocayı alarak bal kitabını açtırdığında, derdine derman ancak Şahmeran etinden yapılan çorbadır, diye padişaha anlatır. Padişah: -Nasıl edelim de Şahmeran'ı bulalım, diye hareket eder. O anda tabip konuşur. –Halkının hepsini erkek-kadın demeden hamama topla. Şahmeran'ı gören kişinin etine benek düşer. Ben onu bulurum, dedi. Halkın tamamı hamama toplanır. Bütün halk hamama toplandığında sadece zavallı Cansap kalır. Cansap'ı da sürükleyerek getirirler. Elbiselerini çıkarttıklarında etinin her tarafında yılanın resminin düşüp, kaldığını görürler. (Yılmaz 1994: 179).

Oysa Şahmeran, Cansap'ı bırakırken kendisini bekleyen akıbeti bildiği için olsa gerek "ömrün boyunca suya ve hamama girme" diye de uyarmıştır. Ancak şehrin padişahının hastalanması, kadınlarda dâhil tüm halkın hamama toplanmasını kaçınılmaz kılar. Vücudunda Şahmeran'ın resmini taşıyan yani onu gören tespit edilir ve Şahmeran'a ulaşılır. Bu ve benzeri masallarda hamam, Şahmeran'ı göreni bulmakta bir vasıta olarak iş görür.

Hamam vasıtasıyla tuzağa düşürme: Azerbaycan'dan Anadolu'ya kadar pek çok varyantı olan masalda, kadınların temizliğe ve dolayısıyla hamama olan zaafının kullanılarak tuzağa düşürüldüğü gözlenir. *Gümüşhane-Bayburt masalı;* 'Helvacı Güzeli'nde[12] zengin adam oğluyla birlikte hacca gitmeye karar verir. Karısı ile kızını da mahallenin imamına emanet eder. İmam, tesadüfen eve uğrayıp kızı yıkanırken görünce, âşık olur. Kızı elde etmek için bir cadı karı bulur ve cadı karıya bir kese altın vererek, niyetini anlatır. Parayı alan cadı, kızı kandırarak, hamama götürür. Ancak hamamda işler imamın umduğu gibi gitmez; kız, imamın elinden aklını kullanarak kurtulur.

"İkisi soyunup hamama girerler, cadı karı soğuk suyu bahane edip dışarı çıkar. Kız içerde yalnızca yıkanırken imam içeri girer, imamı gören kız toplanır: "Amca bugün burada şenlik varmış, daha kimse gelmedi. Senin ne işin var burada?" "Güzelim, kimseyi ne yapacaksın, seninle ikimiz burada eğleniriz." Kız hemen vaziyeti anlar, ama anlamamış gibi hareket eder: "Peki, gel sen su dök de ben yıkanayım, sonra da ikimiz eğleniriz. İmam su döker, kız yıkanır, sıra imama gelir: "Gel ben de seni yıkayayım." Kız, imamın başını iyice sabunlar, hamam tasını peştamalın içine koyup imamın kafasına, gözüne vurmaya başlar. İmamın ağzı, yüzü kan içinde kalır. Kız dökünüp kurunduktan sonra giyinip evine gelir. Olanları anasına anlatmaz." (Sakaoğlu 2002a: 446).

Elazığ masalı; 'Müezzin'de ise masalın kadın kahramanına, müezzinin isteği ile hamamda tuzak kuranlar kendi kız kardeşleridir:

"Uzak memlekete giden hoca üç kızını müezzine emanet eder. Müezzin küçük kızın peşine düşer ve kızın bacılarına der ki: "Küçük bacınızı da alın hamama gelin, siz kaçın onu hamama kilitleyin." Bacıları küçük kıza: "Haydi hazırlan seninle hamama gideceğiz." Diyorlar, direniyorsa da kandırıp hamama götürüyorlar. Hamamın kapısına gelince bu küçük kızı içeri itip, kapıyı üzerinden kilitleyip, kaçıyorlar. Kız hamamda kilitli kalınca müezzin kıza diyor ki: "Senin bana yaptıkların çok oldu, haydi gel." "Peki, yalnız gel seni önce bir güzel yıkayayım." Müezzinin başını bir güzel sabunluyor, hamam tası ile kafasına vurup kırdıktan

sonra onu orada sabunlu sabunlu bırakıp kaçıyor." (Günay 1975: 297).

Hamam vasıtasıyla tuzağa düşürmenin bir başka şeklinin işlendiği, tuzağa düşürülenlerin de erkek olduğu pek çok benzeri olan *Azeri masalı;* 'Altı Yoldaş'ta kızını vermek istemeyen padişah, kızı almak üzere gelen olağanüstü güç ve yeteneğe sahip altı arkadaşı, hamama kapatıp yakmak istese de başarılı olamaz: "Vezir dedi: -Padşah sağ olsun, ta ne tedbir olacaq? Hamamı üç gün isit, qoy berk qızsın. De, gedin çimin, gelin qızı aparın. Bunlar gedib çimende itsiden bişsinler, qalsınlar orda." (Axundov 2005: 73).

Masalın diğer varyantı *Başkurt masalı*; 'Etegan Batır'da, Şah'ın kızına talip olan Etegan'ın, kızı alabilmek için yerine getirmesi gereken şartlardan biri, arkadaşlarıyla birlikte Şah'ın hamamında bir gece geçirmesidir:

"Etegan, bu kızı da ablalarının yanına gönderdikten sonra, Ateş Şahı'nın kızını aramağa koyulmuş. Yolda sırasıyla -rüzgâr kovan, daş taşıyan, göl taşıyan ve yer dinleyen- ile karşılaşmış. Birlikte gidip Ateş Şah'ın ülkesine varmışlar. Etegan, zalim şaha elçi gönderip, kızına talipli olduğunu bildirmiş. Şah: -Bir şartım var, eğer onu yerine getirirseniz, kızımı veririm. Yaşlı bir ninem vardır; koşuda onu geçerseniz bu iş olur, demiş. Etegan, rüzgâr kovalayanı görevlendirmiş. Rüzgâr kovan, kadından önce ulaşmış varış noktasına. Şah, bir şartım daha var, demiş. Bu gece benim hamamında yatacaksınız. Etegan, bunda bir hile olduğunu sezmiş. Dağ taşıyana, sen hamamı kaldırıp bir dağın zirvesine koyacaksın; göl taşıyan, sen de hamamın suyunu eksik etmeyeceksin; yer dinleyen, sen de elinde bir fenerle hamamın yerinde şahı bekleyeceksin. Şah, hiçbir şeyden şüphelenmemeli. Herkes görevine koyulmuş. Karanlığın bastırmasıyla birlikte hamamı yerinden alıp, bir dağın başına koymuşlar. Şah, ışığın yandığını görmüş. Sanmış ki, hepsi yanıp kül oldular. Şafakla birlikte hamamı getirip yerine koymuşlar. Şah, onların yanıp kül olan cesetlerini getirmek için adam gönderdiğinde, onlar kızı istemek için şahın huzuruna varmışlar." der. (Makas 2000: 156- 156).

'Helvacı Güzeli' ve 'Müezzin' masallarında kadın kahramanlar, imam ve müezzinin hamamda kurduğu tuzaktan kurtulmayı başarır ancak yine de iftiralarından kurtulamazlar; ikinci örnekte ise olağanüstü güçleri sayesinde altı arkadaş, kızgın hamamdan rahatça kurtulurlar. Hamam adı geçen masallarda kadın veya erkek masal kahramanlarını tuzağa düşürmek için kullanılan mekânlar olmakla birlikte kahramanlar, bir şekilde kurtulmayı başarır, namuslarından ya da hayatlarından olmazlar.

Hamamda doğum: TTV 240'ta kayıtlı tipte, hamam ile ilgili en yaygın motif olan 'hamamda doğum' konusu işlenir. *Motif Indeks*' te 'hamamda doğum' motifi, "T500- T599. Hamile Kalma ve Doğum", "T561. 2. Çocuk hamam gibi yerde doğar", biçiminde yer alır. Hamamlar, insanların vücutlarını temizlemek için kullandıkları yerler olmalarının dışında *Azeri masalı;* 'Keçel Mehemmed' de "Hamamda, deryada ve qalaçada mesken tutan ve insanlara türlü işler eden peri kızları Keçel ile başa çıkamaz ve onları dize getiren Keçel ile evlenmek isterler." (Zeynallı 2005: 42) şeklinde vurgulandığı gibi, cinlerin, perilerin yaşadıkları yerler olmaları hasebiyle, aynı zamanda tekin olmayan mekânlardır. Çeşitli olumsuzluklar yüzünden, hamamda doğurmak zorunda kalan masalın kadın kahramanının doğumuna katılan periler, doğum sonrasında bebeğe üç olağanüstü özellik

hediye ederler. Zor durumda kalan kadın, aynı zamanda cinlerin mekânı da olan hamamı, amacının dışında doğum yapmak için kullanmıştır. Özellikle doğum olayı, kadın ve çocuğunu her türlü tehlikeye açık duruma getirdiği halde; kadının, cinler yerine perilerle karşılaşması ve bu karşılaşmanın çocuk için olumlu bir şekilde sonuçlanması, masalın pozitif yapısı gereğidir. Zira böyle bir durum memoratlar[13] da ortaya çıkarsa, "çarpılma" gibi kötü bir şekilde sonuçlanabilir. *Taşeli masalı;* 'Muradına Nail Olmayan Dilber'[14]de, hambal'ın karısı hamamda doğum yapmak için hamamcıdan izin alır:

"Nehayet gadın orda doğum yaparken dört tane peri gızları geliyor. Gadın bir gız çocuğu dünyaya getirince, bunu yuyup yıkayıp, şey ettikten sonra deyorlar ki: "Bu bize bir yoldaş olarak meydana geldi. Buna birer eser bırakalım." Birisi deyor ki: "Bastığı zaman ayaklarından çayır çimen bisin." O birisi de deyor ki: Benden de gülünce yanaklarında gül bitsin." Öbürü de deyor ki. "Ağlayınca gözünden inci mercan dökülsün." Dördüncü kız da deyor ki: "Ben de bir bilezik vereyim, başgası bunu goluna dakdığı vakit ruhu darılsın bayılsın düşsün." (Alptekin 2002: 332).

Afyonkarahisar masalı; 'Oduncunun Çocukları'nda doğumu yaklaşan kadın, doğumunun hamama gittikten sonra gerçekleşeceğini söyler. Kadının doğumun hemen öncesinde hamama gitmesi, doğumu kolaylaştırmak ya da doğumdan önce doğuma hazırlık olarak temizlenmek veya her ikisi için gerçekleştirilen bir eylem olarak değerlendirilebilir: "Gel zaman git zaman kız hamile kalır. Doğumu yaklaşınca "Ben bir hamama gideyim, doğumum ondan sonra olur" diyerek konu komşu ile hamama gider." (Özçelik 2004: 373).

Hamamda doğum motifi, geleneksel uygulamalarımızdan olan "loğusa hamamı"[15] nı akla getirir. Yeni doğum yapmış loğusa kadın, bebeğin doğumunu takip eden kırkıncı gün bebekle birlikte hamama götürülür. "Kırklama" olarak bilinen, komşu ve akraba kadınların katılımı ile gerçekleştirilen ve birçok ritüeli içine alan bu gelenek için yegâne mekân hamamlardır.

Gizlenmek için hamama dönüşme: Şekil değiştirme (metamorphose), biçim değiştirme, don değiştirme ya da donuna girme; eski din ve inanç sistemlerinden edebiyata özellikle destan, masal, efsane gibi halk yaratmalarına geçen ve önemini koruyan anlayışlardan biridir.

Eskiçağ insanının kafasında yeryüzünde mevcut her cisim, her madde, bir kuvvetin taşıyıcısıdır. Ayrı görünseler de, neviler arasında esasta yine de birtakım benzerlikler vardır. Bu benzerlikler, aralarında bazı şekil değişikliklerine yol açarlar. O halde bir cisim birden fazla görünüşler altında tezahür edebilir; bir insan, hayvan veya bitki, yahut bir eşya biçimine girebilir. Fakat bu görünüşte değişik şekilleri geçici olup o cismin asıl mahiyetini değiştirmezler. (Ocak 2003: 206).

Pek çok araştırmacıya göre; destan, efsane, menkıbe ve masallarda görülen şekil değiştirme motifi, insanın şuur altından ve yaratıcı gücünden ortaya çıkan arzuların yansımasıdır. Bu benliğini tamamıyla hazmedememiş ferdileşme aşamasında bir şahsiyetin hüviyet sembolü olarak değerlendirilebilir[16].

Masal kahramanlarının hamama dönüşmesi, TTV 169 numaralı tipte ve *Motif Indeks*'te "D200-D299. İnsanın nesneye dönüşümü", **"**D268. İnsanın binaya dönüşümü" şeklinde geçer. Masal kahramanları, içinde bulundukları zor durumdan kurtulmak için şekil de-

ğiştirirken, tercih ettikleri dönüşümler arasında hamamlar önemli yer tutar. Hamamların, Türklerin yaşadığı coğrafyadaki yaygınlığı, aşağıdaki *Dobruca masalı* örneğinden de anlaşılacağı gibi hamama dönüşen kahramanın dikkat çekmemesini, böylece tehlikeyi savuşturmasını sağlar:

'Of Arap': (Oğlan) "A baba bu gün çarşının orta yerinde bir hamam olacayım o hamamı dellala ver sakın anahtarı verme ha." (Hüseyin 1973: 142). Tılsımlı At': "Oğlan teyzesinin geldiğini göriy, kıza bir tokat uruy, onu bir hamam yapiy. Daha sonra kızı bir çeşme ve ağaç yapar. (Ekrem ve Hilmiye 1985: 181-182).

Masalın bir başka varyantı *İstanbul masalı*; 'Of Baba' da kahraman için; "önce at, olur, gece fare olup kaçar. Daha sonra oğlan anahtarı verilmemek şartıyla bir çift hamam olur (Boratav 2001: 53) denmektedir. Masalda 'bir çift hamam" ile kastedilen 'çifte hamam'[17] olmalıdır. Çifte hamam, halk hamamları için standart bir uygulamadır. Çifte hamamlar, genellikle simetrik yapılar olup, kadın ve erkek olmak üzere iki bölümün tek bina içersinde bir araya getirilmesinden oluşurlar.

Hamamda yıkanarak şekil değiştirme: Masallarda hamam ve dolayısıyla hamam suyu, kahramanların şekil değiştirmesinde de iş görür: *Azeri masalı;* 'Quş Dili Bilen İskender' de, İskender'in iğrenç hayvan şeklinden kurtulması için cadı açtığı kitaptan Yahya'ya bir vürd öğretir: "-Bı vürdü oxursan aparıp bını filan hamamda hamamlandırarsan. Onda bı cildden çıxacax, öz cildine düşecek." (Zeynallı 2005:103). Masal kahramanları, *Ankara masalı*; 'Sihirli Kandil'de işlendiği gibi, sihirli olarak kabul edilen hamam suyu[18] sayesinde iğrenç şekillerinden kurtulur ya da güzelleşirler: "Oğlan hamama giderek, sihirli hamam suyu ile yıkanıp, pek yakışıklı bir genç olmuş." (Boratav 2001: 134). Bunun arkasında hamam, kaplıca gibi yerlerdeki suların şifalı olduğu, insanları dertlerinden kurtaracağı, iyileşmelerine vesile olacağı inancı yatmaktadır.

Hamamda tedavi: *Özbek masalı*'nda hamam, şehzadenin iyileşmesi için kullanılan bir yer olarak sahneye çıkar. Tedavide köle çocuk, özellikle hamamı seçtiği için ejderha beyni kadar hamam ısısı ve suyu da etkili olmalıdır. 'Köle Çocuk'ta kahraman, padişahın oğlunu tedavi etmek istediğini söyler: "Hamamı ısıttırır, şehzadeyi hamamdaki taşa yatırıp, vücuduna ejderha beynini sürdürerek ovdurur." (Baydemir 2004: 777). Benzer motifin kullanıldığı, *Gümüşhane ve Bayburt masalı*; 'Tamahkâr Köylü'de amansız bir derdi olan padişahın vücudundaki yaralara önce uyuz koçun kanı sarılır: "…O gün padişah yatar, ertesi gün hamama götürürler. Padişah eskisinden iyi olur." (Sakaoğlu 2002a: 287). Cümleleriyle masalda, hamamın tedavinin bir parçası olduğuna bir kez daha işaret edilmektedir. Türk hamamları daima vücut temizliğinin yanında, masaj, cilt ve saç bakımının da yapıldığı suyun tedavi edici özelliklerinden yararlanılan merkezler olmuşlardır. Kudret hamamı, ılıca ya da kaplıcaların ve buralarda bulunan suların pek çok hastalığı tedavi edici işleve sahip olduğu bilimsel anlamda da desteklenmekte, halk arasında ise "bilhassa civarında yatırların bulunduğu semtlerdeki hamamların suların şifalı olduğuna" (Uzun ve Albayrak 1997: 431) inanılmaktadır.

Hamamda kız beğenme: Hamamlar, özellikle kadınlar açısından bir arada bulunarak, gelin adaylarını incelemek için eşsiz mekânlardır. Türk kültüründe, evlenme yaşına gelmiş erkek çocuğu

olan kadınların hamama giderek kız beğenmesi[19], geleneksel uygulamalardan biridir. Çünkü bu yolla kızın sadece yüzünün değil, vücudunun da güzelliğinden, herhangi bir kusuru olmadığından emin olunur. Yine bu amaçla hamamcı kadınlardan yardım alınır, onların aracılığına müracaat edilir: *Elazığ masalı;* 'Tüylü'de, postun içine girip kılık değiştiren kız, Acem ülkesinde padişahın karısının beslemesi olur:

"Padişah kızı, temizlikten anlıyor, mutfağa giriyor, o yana bu yana işleri görüyor, temizliğini, her şeyini beceriyor. Neyse bir günün birinde hazırlanıyorlar, gelinleri kızları, padişahın karısı hamama gidecekler, diyorlar ki: "Tüylü, sen de gelir mizin hamama?" Kız kabul etmez. Onlar çıktıktan sonra postunu çıkarıp arkalarından hamama gider. İkinci kez gelinler, kızlar, padişahın karısı hamama gidecekler yine Tüylü'yü çağırırlarsa da Tüylü reddeder: "Bunlar giyinip gidiyorlar, Tüylü de işini görüyor, mutfağını siliyor süpürüyor, elbisesini değiştiriyor. Böyle şıkır şıkır hamama gidiyor, oğlan kapıdan görüyor bayılıyor, "Bu ay mıdır gün müdür?" diyor. Neyse, bunlar yıkanıyorlar, geliyorlar ki oğlan âşık olmuş: "Ben o Yörük biyinin kızını arayacağım bulacağım, imkanı yok. Bana üç aylık ekmek yapın ki ben askerimi alayım gidip her tarafı gezeyim." (Günay 1975: 298-299).

Azeri masalı'nda padişah, annesiyle birlikte hamama giden kıza âşık olur: 'Nardan Qızın Nağılı': Padişah, annesiyle hamama giden padişahın kızını görünce ona âşık olur." (Tehmasib 2005: 149).

Kıbrıs masalı'nda ise gelinlerin hamamda tanıştıkları kız, onlara kocalarının bekâr kardeşi ile evleneceğini ve gelinleri kaynanalarının zulmünde kurtaracağını vaat eder. Bunun üzerine iki elti eve dönüp hamamda gördükleri kızı methederek, kayınları ile evlenmesine vesile olurlar:

'Keyin Nene Matalı': "Bir denenin üç oğlu varmış. Menim hemdossun dörd oğlum var. İkki gelin ali. Bu gelinnere çoh te adde edermiş. Hıssabdan ekmeg verirmiş özlerne; kündeni sayarmış tendir başında. Bele eder buları… Cannarı yanar. İkki genli var bir oğlu kalıp (küçüg oğlu). Gideler bular hamama. Hamamda dertlerin hakât edelle birbirne. Bir kiz diyer "Gedin keyin neneyiz yanında meni ögün seleyin bir kiz gördüğ bele şiriniydi, bele akkaliydi..! Siz meni alın keyniyiz oğluçu men hekkiyiz alam munnan." Bular da gelille (gelinner) ögeller. "Ate bir kiz gördüğ beledi, filandı, eledi…" Atenin akiline giridille. Toy-tünnüg edelle munu getirelle." (Hassan 1979: 74).

Türk masallarında seçilen örnekler, kadın hamamlarının evlilik müessesesine yatsınamaz etkisi ve katkısını net olarak vurgulamaktadır.

Gelin hamamı: Hamam, uzun süre Türk toplumunda kadının sosyalleşmesi için önemli alanlardan biri olmuştur. S. Faroqhi'nın de vurguladığı gibi hamamlar, aynı zamanda kadınların ahbaplık için gittikleri yerlerdir. (2005: 177). Gelin hamamı ise, özellikle Anadolu'da düğün eğlencelerinin başlangıcını oluşturur. Gelin hamamı, ritüeller çerçevesinde her yaştan kadının katıldığı, kız ya da erkek tarafının maddi gücü doğrultusunda hamamın tamamının ya da bir kısmının kiralanması ile yapılır. Gelin hamamı ile gelin olan kızın hemcinsleri ile evlenmeden önce son kez eğlenmesi, evlilik kurumunun kutsallığı dikkate alınarak, evliliğe temiz olarak başlaması amaçlanır. Masallarda da gelin hamamları çeşitli vesilelerle konu edilir. *İstanbul masalı*; 'Ben Bir Yeşil Yaprak İdim'de, şehzade eşinden intikam almak için kırık tarak ve yarım peştamal ile onu gelin hama-

mına gönderir. Sonrasında şehzade ona cariyelerini yollar: "O zaman cariyeler koşuyorlar. Kızı alıyorlar, baş kurnalarda yıkıyorlar, ipekli peştemallara sarıyorlar, ipekli havlularla siliyorlar… İzzet ikram, hamamdan çıkarıp saraya götürüyorlar." (Boratav 2007: 125- 127).

Malatya masalı'nda ise şehzadenin evlilik teklifini kabul eden Reseminci kız, ahdi gereği hamama gittikten sonra onunla evleneceğini söyler. Bu katılımcıları olan törensel bir uygulama gibi görünmese de sonuçta gelin hamamıdır:

"Padişahın oğluyla evlenmek için bahçıvan kızı, bir ahdi olduğunu ve oğlan bunu yaptığı takdirde onunla evleneceğini söyler. Oğlandan hamam bohçasını omzunda götürmesini yoksa kendisiyle evlenmeyeceğini söyler: "O gün dellal çağırdiyi ki padişahın oğlu: "O gün hiç kimse hamama gitmeyecek, kimse dışarıya çıkmayacak, it pisik dışarıya çıkmayacak!" diye. Tekrar padişahın oğlu geliyi, bir kat elbise ediyi kıza. Kızın da bir delik tası, bir kırık tarağı bir yırtık bohçası varmış. Bunların üçünü birbirine çıkınliyi, padişahın oğlunun eline veriyi. O hamama gitmede olsun. Padişahın oğlu hamama gittiği yerde, demirci dükkanında bir şeğirt göriyi padişahın oğlunu: "Padişahın oğlu bohça götüriyi!.. diye bağıriyi, orada malamat ediyi padişahın oğlunu. Padişahın oğlu hamama götüriyi veriyi bu bohçayı falanı. Kız da gidiyi, orada yıkaniyi, çıkıyi hamamdan. Tabii padişahın oğlu bir araba götüriyi, beraber biniyler evlerine geliyler. Padişahın sarayına geliyler, yiyip içip muratlarına geçiyler. Sen de geçesin muradına." (Tuğrul 1946: 34).

Ayrıca hamam, masal tekerlemelerinin[20] diğer bir değişle başlangıç formellerinin[21] de değişmez unsurlarındandır. Hamam, masalın başlangıç formellerinde çoğu kez "zaman" gibi bir önceki sözcüğe uyum sağlasın diye kullanılır: *'Zaman zaman içinde, kalbur saman içinde… Deve dellâklık eder. Eski hamam içinde… Hamamcının tası yok, külhancının baltası yok; hamama bir kadın gelmiş. Peştemalının ortası yok…'* şeklinde tekerlemenin devamında hamamla ilgili başka kelime ve tasvirlere de yer verilir. Türk masallarında hamamla birlikte hamamcılar bazen kurnaz-düzenbaz[22], bazen yardımsever[23] tipler olarak karşımıza çıkarlar. Ayrıca masallarda, hamam kültürü ile ilgili olarak sayısız ayrıntıya ve "hamamcı, tellak, natır, peştamal, nalın, hamam bohçası, vb." unsura yer verilir.

Sonuç olarak; antik çağlardan günümüze uzanan çizgide hamamlar, günlük yaşamın önemli bir noktasında yer almışlardır. Bu yapılar, yıkanma gibi gerekli bir ihtiyaca cevap vermenin yanında insanlar arası iletişim, eğitim, sağlık, spor, dinlenme ve eğlence gibi daha birçok hizmeti de sağlayarak çeşitli cinsiyet, yaş ve türden sosyal grupların zevkle bir araya geldikleri önemli mekânlar olmuşlardır. Dolayısıyla bu yapıların bize, yapıldıkları dönemin sosyal ve kültürel yaşamı yanında, ekonomisi ile birlikte yaşam biçimleri hakkında da son derece önemli bilgiler sunması, bu özellikleri ile halk anlatılarına girmesini de kaçınılmaz hale gelir. Bu doğrultuda hamam; "yıkanma, çalışma, haber alma, işaret arama, tuzağa düşürme, doğum, şekil değiştirme, tedavi, kız beğenme ve gelin hamamı" gibi kültürel açıdan taşıdığı hemen bütün hususiyetlerle, masal dünyasının da vazgeçilmez elemanlarındandır.

NOTLAR

1 Türk-İslam geleneğinde önemi tartışılmaz yapılardan olan külliyeler başta İstanbul olmak üzere pek çok şehirde karşımıza çıkar. Bir külliyenin temel binasını cami oluşturur.

Onun uygun taraflarına kütüphane, medrese ve hamam inşa edilir. Özellikle hamamlar külliyelerde asla ihmal edilmez. Bkz. Sakaoğlu 2002b: 14.

2 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş III*, Ankara 2000, s. 107.

3 Lady Montaqu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, İstanbul.

4 Deli Birader Gazâlî, Beşiktaş'ın ortasında havuzlu bir hamam yaptırmış, ancak onun hamamı yüzünden müşteri kaybeden hamamcıların şikâyeti ile hamam padişah tarafından yıktırılmıştır. Bkz. İpekten 1996: 94.

5 Muhittin Sevilen, *Karagöz*, İstanbul 1990, s. 92-112.

6 Nihâl Türkmen, *Orta Oyunu*, İstanbul 1991, s. 11.

7 Hamam-menkıbe ilişkisi için örnek teşkil etmesi bakımından; "Merzifonlu Piri Baba'nın menkıbeleri kentin kamu yapılarıyla, özellikle de hamamla ilişkilendirilmekteydi, çünkü genellikle din ulularının resmi ikametgâhı sayılan zaviye, menakıbname yazarlarının da açıkça kabul ettikleri gibi, Piri Baba'nın ölümünden sonra yapılmıştı." denmektedir. Bkz. Faroqhi 2004: 705.

8 Cami-hamam ikilisi etrafında teşekkül eden birçok efsane bulunmaktadır. Bkz. Sakaoğlu 2002b: 12-16.

9 Max Lüthi, "Halk Masallarında Yüzeysellik", *Milli Folklor* 1996, S. 29-30, s. 81-90

10 Max Lüthi, "Halk Masallarında Tek Boyutluluk", *Milli Folklor* 1996, S. 31-32, s. 147-151.

11 Masalın Kosova varyantı için bkz. Hafız 1985: 203.

12 Masalın diğer varyantlarından bazıları; 'Helvacı Güzeli' (Günay 1975: 391) 'Hain Vezir' (Seyidoğlu 1975: 378) 'Kaz Çobanı' (Özçelik 2004: 427) 'Helvacı Güzeli' (Şimşek 2001: 231).

13 Özkul Çobanoğlu, *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Ankara 2003, s. 29, 77, 85.

14 Masalın diğer varyantlarından bazıları; 'Muradına Ermeyen Dilber' (Alangu 2005: 72) 'Yeddi Kiz Matalı' (Hassan 1979: 93) 'Muradına Ermeyen Dilber' (Seyidoğlu 1975: 277) 'Üç Bacı' (Şimşek 2001: 228) 'Muradına Ermeyen Dilber' (Tuğrul 1946: 24).

15 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, İstanbul 2002, s. 22-25.

16 Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul 2003, s. 206.

17 Birsen Erat, "Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi", *Osmanlı/Kültür ve Sanat Cilt 10*, Ankara 1999, s. 395.

18 Hamam suyunun tedavi ediciliğine efsanelerde de yer verilir. Bkz. Sakaoğlu 2003: 165-166.

19 "Recüliyetini idrak etmemiş sabileler olarak bizim ilgi alanımızın dışında kalsa da, hamamın, pimpirikli müstakbel kaynanalar için ideal bir gelin beğenme yeri olduğunu sonraları öğrenmiştik. Evvelce huyu-suyu, hali-gidişatı tetkik ve istihbar olunan gelin namzetlerinin, bir de hamamın mücerretliğinde ince kıyım nazarlarla test edilmesi, bedeni bir arızasının olup olmadığının araştırılması gerekiyordu." Bkz. Alkan 1997: 63.

20 P. Naili Boratav, *Tekerleme*, İstanbul 2000.

21 'İncir Ağacı': Zaman zaman içinde kalbur saman içinde deve dellaklık eder esgi hamam içinde. Hamamcının tası yoğ oduncunun paltası yoğ. Gocagarı hamama gider koltuğunda bohçası yoğ." (Bayırlı 1997: 134).

22 'Keloğlan ile Hamamcı': Keloğlan altın işeyen eşeğini hamamcıya emanet eder: "Bir gün Keloğlan arkadaşları ile hamama eşekle gitmek ister. Anası "Oğlum eşeği götürme elinden aldırırsın" dedi ise de dinlemez. Biner eşeğe hamama varır. "Hamamcı dayı aman benim eşeğe iyi bak, sakın "İşe eşeğim işe" deme, diye tembih eder. Keloğlan hamamda yıkana dursun, Hamamcı merak eder. "Bu eşekte bir hal var" diye düşünür. Dayanamayıp "İşe eşeğim işe" der. Altınlar dökülmeye başlar. Hamamcı da kurnaz biriymiş… Hemen eşeği evin dördüncü katına çıkarır, yerine ona benzer boz bir eşek bırakır." (Özçelik 2004: 383).

23 'Ahmedcan ile Lokmancan': "Askerlerin komutanı, yiğidi beklemeye koyulmuş. Lokmancan gelince zabitler onu sıkıca yakalamışlar. Yanındaki kılıcı ile kemeri çekip almışlar. Yiğidi öldürmüş, yakındaki hamamın külüne gömüp gitmişler. Yiğit yarı canlıymış. Oradan geçmekte olan hamamcı ihtiyar onu görünce alıp evine götürmüş. Yaşlı adam ile karısı, oğlanın bütün yaralarına merhem sürüp bağlamışlar, yıkayıp taramışlar ve ona bakmaya bağlamışlar. Bir ayda iyileşivermiş." (Baydemir 2004: 800).

KAYNAKLAR

Abdülaziz Bey (2002), *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (Haz: Kazım Arısan- Duygu Arısan Günay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Alangu, Tahir (2005), *Billur Köşk Masalları*, İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Alkan, Ahmet Turan (1997), "Kadınlar Hamamında", *Altıncı Şehir*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 60-65.

Alptekin, Ali Berat (2002), *Taşeli Masalları*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Axundov, Ehliman (2005), *Azerbaycan Nağılları IV. Cild*, Bakü: Şark-Garb.

Baydemir, Hüseyin (2004), *Özbek Halk Masalları İnceleme-Metin*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).

Bayırlı, Ayşe (1997), *Kıbrıs Halk Edebiyatından Örnekler*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. (Yayımlanmamış lisans tezi).

Boratav, Pertev Naili (2000), *Tekerleme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Boratav, Pertev Naili (2001), *Masallar-1- Uçar Leyli* (Haz: M. Helimoğlu Yavuz), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Boratav, Pertev Naili (2007), *Zaman Zaman İçinde*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Çobanoğlu, Özkul (2003), *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Deniz, Rasim (1996), *Kayseri Masalları*, Kayseri: Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Dilek, İbrahim (2003), *Altay Masalları*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eberhard, W. – P. Naili Boratav (1953), *Typen Türkischer Volkmärchen*, Wiesbaden.

Ekrem Mehmet Ali- Mehmet Ali Hilmiye (1985), *Tepegöz/ Dobruca Masalları*, Bükreş: Kriterion Kitabevi.

Erat, Birsen (1999), "Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi", *Osmanlı/Kültür ve Sanat Cilt 10*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Evliya Çelebi (2004), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul I. Cilt* (Haz: Seyit Ali Karaman-Yücel Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eyice, Semavi (1997), "Hamam/Tarih ve Mimari", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, s. 402-430.

Faroqhi, Suraiya (2004), "Kentlerde Toplumsal Yaşam", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914 C. 2,* (Edt: Halil İnalcık-Donald Quataert), İstanbul: İstanbul Eren Yayıncılık.

Faroqhi, Suraiya (2005), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (Çev: Elif Kılıç), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Günay, Umay (1975), *Elazığ Masalları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Hafız, Nimetullah (1985), *Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Priştine.

Hassan, Hussin Shahbaz (1979), *Kerkük Ağzı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).

Hüseyin, Ziya (1973), *Girne Kazası Templos Köyü Masalları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi. (Yayımlanmamış lisans tezi).

İpekten, Halûk (1996), *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, İstanbul: MEB Yayınları.

Kafesci, Zehra (1997), *Kıbrıs Masallarından Örnekler*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. (Yayımlanmamış lisans tezi).

Lady Montagu ( ), *Türkiye Mektupları 1717-1718* (Çev: Aysel Kurutluoğlu), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Lüthi, Max (1996) [1909] "Halk Masallarında Yüzeysellik" (Çev: Gülay Mirzaoğlu), *Milli Folklor*, S. 29-30, s. 81- 90.

Lüthi, Max (1996) [1909], "Halk Masallarında Tek Boyutluluk" (Çev: Gülay Mirzaoğlu), *Milli Folklor*, S. 31-32, s. 147-151.

Makas, Zeynelâbidîn (2000), *Türk Dünyasından Masallar*, İstanbul: Kitabevi.

Ocak, Ahmet Yaşar (2003), *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş III*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özçelik, Mehmet (2004), *Afyonkarahisar Masalları*, Isparta: Fakülte Kitabevi.

Sakaoğlu, Saim (1983), *Kıbrıs Türk Masalları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sakaoğlu, Saim (2002a), *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Sakaoğlu, Saim (2002b), "Afyonkarahisar Efsaneleri Üzerine" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: IV, S: 1, s. 12-16.

Sakaoğlu, Saim (2003), *101 Anadolu Efsanesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Sevilen, Muhittin (1990), *Karagöz*, İstanbul: MEB Yayınları.

Seyidoğlu, Bilge (1975), *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Şimşek, Esma (2001), *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması I-II C.,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Thompson, Stith (1964), *The Types of the Folktale*, Helsinki.

Thompson, Stith (1966), *Motif Index of Folk-Literature*, Bloomıngton-London: Indıana Unıversıty Press.

Tuğrul, Mehmet (1946), *Malatya'dan Derlenmiş Masallar*, Ankara: Halk Bilgisi ve Halk Edebiyatı Yayımları.

Türkmen, Nihâl (1991), *Orta Oyunu*, İstanbul: MEB Yayınları.

Uzun Mustafa-Nurettin Albayrak (1997), "Hamam/Kültür ve Edebiyat", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 15*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, s. 430- 433.

Yılmaz, Mehmet (1994), *Kırgız Halk Masalları (Motif Index ve Tercüme)*, Erzurum, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Zeynallı, Henefi, (2005), *Azerbaycan Nağılları I. Cild*, Bakü: Şark-Garb.